

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Şubat 2016 – Nisan 2016

Yıl : 17 Sayı : 68

JOURNAL OF ACADEMIC STUDIES

February 2016 – April 2016

Volume : 17 Number : 68

19. YÜZYIL'DA URFA'DA ERMENİLER ve İDARİ HAYATTAKİ KONUMLARI

Kasım ERTAŞ*

Makalenin Alındığı Tarih / Received: 16/11/2015

Yayına Kabul Tarihi / Accepted for publication: 20/01/2016

Öz

Ermeniler, Yukarı Mezopotamya'nın kadim kenti Urfa'da, yaklaşık olarak 3 bin yıl bölgedeki diğer halklar ile birlikte yaşamışlardır. Bu tarihsel süreçte sosyal, iktisadi ve siyasi alanda etkin bir konumda olan Urfa Ermenileri, Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde de bu etkinliklerini birçok alanda sürdürmüşlerdir. Ermeniler, 19. yüzyılda Urfa'da Müslümanlardan daha az bir nüfusa sahip olmalarına rağmen, şehrin iktisadi hayatında Müslümanlardan daha etkin bir rol üstlenmişlerdir. Osmanlı'da Tanzimat ile başlayan reform sürecinde devletin idari yapısında yapılan değişiklikler neticesinde birçok devlet kurumunun gayrimüslimlere açılmasıyla birlikte Ermeniler, şehrin sosyal ve iktisadi hayatının yanı sıra Urfa'nın idari hayatında da birçok önemli mevkide yer almaya başlamışlardır. Bu çalışmada, Ermenilerin şehirdeki nüfusları, ikamet yerleri, dini kurumları ve okullarının yanı sıra; liva idare meclisi, belediye dairesi ve adliye teşkilatı başta olmak üzere kamu kurumlarında üstlendikleri görevler ele alınacaktır. Böylece Ermenilerin 19. yüzyılda Urfa'nın sosyal, iktisadi ve idari hayatındaki konumları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Ermeniler, Ermeni Devlet Adamları.

---

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: kasimertas@gmail.com

ARMENIANS AND THEIR POSITIONS IN THE ADMINISTRATION OF URFA (19th CENTURY)

Abstract

Armenians lived with other people in the same region in Urfa which is an ancient city of Upper Mesopotamia, for nearly 3 thousands years. Urfa Armenians were active in social, financial and political life during this historical process and they well maintained their status in many fields during the sovereignty of Ottoman Empire. Although the Armenian population was less than Muslims in Urfa during the 19th century, they played a more active role in the city's financial sector than Muslims. Moreover, Armenians gained also many important positions in the administrative life of Urfa. With the opening of many state institutions to non-Muslims as a result of a series of changes which were made in the state administrative structure due to reforms starting with Tanzimat era in the Ottoman period. In this study, besides Armenians' population in the city, dwellings, their religious institutions and schools; especially the county administrative council, city hall and judicial organization will be considered. This work attempts to study the position of Armenians in the social, financial and administrative life of Urfa during the 19th century.

Key Words: Urfa, Armenians, Armenian Statesmen.

Giriş

Anadolu-İrak ve Suriye'yi birbirine bağlayan kilit bir noktada yer alan Yukarı Mezopotamya'nın kadim kenti Urfa/Osrhoene, tarih boyunca çok farklı kültür ve inanca ev sahipliği yapmıştır. Urfa şehri; tarih boyunca Asurlular, Medler, Persler ve Selefkoslar gibi birçok devletin hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bu çerçevede yaklaşık olarak M.Ö. 1. yüzyıldan beri Urfa bölgesinde yaşadıkları bilinen Anadolu'nun kadim halklarından Ermeniler de zaman zaman Urfa şehrinin idaresini ellerinde bulundurmuşlardır.¹ Nitekim Urfa, 1070/1071 yılında Selçuklu Sultanı

---

¹ Geniş bilgi için bkz. Fikret Işıltan. (1960). *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210-m.825'e kadar)*, İstanbul, s. 11-17, 30; Rene Grousset. (2006). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul, s. 84; E. Honigmann. (1986). "Urfa", *İA*, İstanbul, c. 13, s. 50-52; Ahmet Nezihi Turan. (2010). "Şanlıurfa", *DİA*, İstanbul, c. 38, s. 338.

Alparslan tarafından muhasara altına alındığında şehrin nüfusunun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu ifade edilmektedir.²

Urfa, 1517 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdikten sonra da Ermenilerin şehirdeki varlıkları devam etmiştir. İleride şehirdeki Ermeni nüfusu üzerinde detaylı bir şekilde duracağımız için şimdilik 19. yüzyıla gelindiğinde şehir nüfusunun yaklaşık olarak % 25'ini Ermenilerin oluşturduğunu³ belirtmekle iktifa ediyoruz. Ancak Ermeniler Müslümanlardan daha az bir nüfusa sahip olmakla beraber, şehrin iktisadi hayatında oldukça önemli bir konuma sahiptirler. Bu çerçevede, 19. yüzyılda Urfa'da Ermenilerin şehir ticaretinin yaklaşık olarak % 75'ini elinde bulundurdukları ve mimarlık, kunduracılık, demircilik, halıcılık gibi zanaat alanlarında oldukça etkin bir konuma sahip oldukları bilinmektedir.⁴

Ermeniler, şehrin sosyal ve iktisadi hayatında oldukça önemli bir konumda olmalarının yanı sıra şehrin idari hayatında da birçok önemli mevkide yer almışlardır. Ancak Ermenilerle ilgili yapılan akademik çalışmalarda genellikle 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen siyasi hadiselerle odaklanıldığı için Ermenilerin şehirdeki sosyal, kültürel, iktisadi ve idari hayattaki konumları göz ardı edilmiştir. Bu sebeple bu çalışmamızda, Ermenilerin Urfa şehrinde ikamet ettikleri yerleşim birimleri, nüfusları, dini kurumları, eğitim kurumları ve idari hayattaki rollerini ele alarak Ermenilerin 19. yüzyılın ikinci yarısında Urfa şehrindeki sosyal ve idari hayattaki konumlarını ortaya koymaya çalışacağız.

İncelediğimiz dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatında Halep vilayetine bağlı bir sancak/liva olan Urfa; Urfa (merkez), Birecik, Rumkale ve Suruç kazalarından oluşmaktadır.⁵ Yüzyılın sonlarına kadar Urfa'ya bağlı bir nahiye olan Harran, 1898 yılında kaza statüsüne alınmıştır.⁶ Merkez kaza ile birlikte 5 kazadan oluşan Urfa sancağının tamamındaki Ermenileri ele almak bir makale sınırlarını aşacağından ve başka çalışmalara konu olmak üzere, araştırmamızı Urfa sancağının merkezi olan Urfa kazası ile sınırlı tutmaya çalıştık. Ayrıca Urfa Ermenilerini bütün yönleriyle ele almak bir makalenin sınırlarına aşan bir durumdur. Bu sebeple

² Osman Turan. (1989). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, s. 126; Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 551.

³ Vital Cuinet. (1891). *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure*, Paris, c. 2, s. 260-261.

⁴ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian. (2013). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (Çev. Mayda Saris), İstanbul, s. 332.

⁵ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1302, s. 188-189.

⁶ Hilmi Bayraktar. (2007). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı : İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, Elazığ, s. 10.

çalışmamamızda Ermenilerin ikamet yerlerini, nüfuslarını, dini kurumlarını, eğitim kurumlarını ve şehrin idari hayatındaki konularını ele almakla yetindik. Burada çalışmada karşılaştığımız bir problemi de ifade etmemiz gerekir. Aynı dini geleneğe sahip olan Ermeniler ile Süryanilerin benzer isimleri kullanmaları, kayıtlarda geçen bazı isimlerin Ermeni mi yoksa Süryani mi olduğunu tespit etmemizi zaman zaman zorlaştırmıştır. Ayrıca Ermeniler kendi toplumlarına ait isimlerin yanı sıra; İbrahim, Murat, Arslan, Sefer gibi Müslümanlarca kullanılan bazı isimleri de kullanmışlardır.⁷ Bu durum Ermenileri tespit etme işini daha da girift bir hale sokmuştur. Bu sebeple, Ermenilerin şehrin idari hayatındaki konularını ele aldığımız kısımda, şehirde idari bir görev yürüttüğü halde Müslüman veya Süryani olduğu düşünülerek ismi zikredilmeyen bazı Ermeniler söz konusu olabilir. Çok küçük bir ihtimal olmakla beraber diğer Hıristiyan gruplara mensup bazı isimlerin de Ermeni olarak zikredilmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

1-Mahalleler

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanlar ile gayrimüslimlerin farklı mahallerde oturmalarını gerektirecek herhangi bir yasal zorunluluk bulunmamaktaydı.⁸ Ancak örfi, dini ve sosyolojik birtakım sebeplerle aynı dine mensup insanların genellikle belli bir mahallede yoğunlaştıklarına şahit olunmaktadır. Nitekim Bernard Lewis'in de dikkat çektiği üzere, "*Hıristiyanlar ile Yahudiler Müslüman şehirlerinde kendi mahallelerini kurmak gibi bir eğilim içinde olmuşlarsa da bu Hıristiyan Avrupasındaki gettolar gibi yasal olarak zorunlu kılınmış bir kısıtlama değil, doğal bir toplumsal gelişmeydi.*"⁹ Bu çerçevede incelediğimiz dönemde Urfa'da Ermenilerin Kebir Kenisa, Bıçakçı, Haseki, Kıtıl, Teymur ve Telfutur Mahalleleri'nde yoğunlaştıklarını; diğer mahallelerde ise Müslümanlar ve şehirdeki diğer etnik/dini gruplar ile bir arada yaşadıklarını ifade edebiliriz.¹⁰

⁷ Hilmi Bayraktar. (2003). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, s. 127; Mehmet Emin Üner, "Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)" (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 138.

⁸ Osman Çetin. (1999). *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara, s. 95; Suraiya Faroqhi. (1997). *Osmanlı Kültürü Ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Elif Kılıç), İstanbul, s. 165-166; Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 69; M. Macit Kenanoğlu. (2012). *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul, s. 317.

⁹ Bernard Lewis. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Ankara, s. 40.

¹⁰ Yasin Taş. (2013). "Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE), s. 61; Mehmet Emin Üner. (2006). "XVII. Yüzyılda, Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Bir Örneği: Urfa'da Müslüman-Ermeni İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 43, s.110.

Urfa kazasının merkezi dışında kalan köylerdeki Ermeni yerleşimleri oldukça azdır. Ermeniler, daha ziyade Urfa şehir merkezinde toplanmıştır. Ancak şehrin kuzeydoğusunda yer alan ve hac ziyaret mekânlarıyla ünlü olan Gamurç/Germuş (Dağeteği) köyü, 19. yüzyılda 800 hane Ermeninin yaşadığı büyük bir Ermeni yerleşim merkezi olarak zikredilebilir.¹¹

2-Nüfus

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin gelir kaynaklarının tespiti ve kayıt altına alınması amacıyla zaman zaman 'tahrir' adı verilen sayımlar yapılmıştır. Bu çerçevede 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Urfa'da 1518 yılında bir tahrir yapılmıştır. Yapılan bu tahrirde şehirde, 782 hane Müslüman ve 300 hane gayrimüslimin bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak hem söz konusu sayımda gayrimüslimler 'Cemaat-i Eramine' olarak tek bir başlık altında zikredildiği için hem de tahrirlerde esas alınan birim şahıslar değil de vergiye tabi haneler olduğu için bu dönemdeki Ermeni nüfusunu tam olarak belirlemek mümkün olmamaktadır.¹²

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk kapsamlı nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Söz konusu nüfus sayımlarının sonuçları, '*Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*' adıyla Enver Ziya Karal tarafından yayımlanmıştır. Ancak bu sayımda Urfa sancağının nüfusu hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.¹³ Buradan hareketle, söz konusu nüfus sayımına Urfa sancağının dâhil edilmediğini söyleyebiliriz. Öte yandan 1881/82-1893 nüfus sayımında Urfa sancağının etnik ve dini gruplara göre nüfusu verilmekle beraber, kaza merkezinin detaylı nüfusu bulunmamaktadır. Bu sayımda sancağın genelindeki Ermeni Ortodoks nüfusu 9.783 olarak verilmektedir.¹⁴ Dolayısıyla Urfa'nın detaylı nüfus kayıtlarına ancak devletin resmi verilerini içeren Halep vilayet salnâmelerinden ulaşılmaktadır. Ermenilerin şehirdeki konumlarının daha iyi anlaşılabilmesi ve diğer etnik/dini gruplara göre nüfus oranlarının tespiti için şehirdeki bütün grupların nüfusunu bir tablo şeklinde vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

¹¹ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 333.

¹² Ahmet Nezihi Turan. (2005). *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa, s. 42-46; Orhan Sakin. (t.y.). *Osmanlı'da Etnik Yapı (1914 Nüfusu)*, İstanbul, s. 167.

¹³ Enver Ziya Karal. (1943). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, s.14-18.

¹⁴ Kemal H. Karpat. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, s. 278.

Tablo 1: H. 1315 (1897) Yılına Ait Halep Vilayet Salnâmesine Göre Urfa Kazasının Nüfus Cetveli¹⁵

Millet-Mezhep	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	26.103	25.801	51.904
Ermeni Katolik	102	53	155
Ermeni	3.475	4.860	8.335
Süryani	482	605	1.087
Protestan	204	279	483
Ecnebi	200	276	476
Yahudi	158	172	330
Yabancı	169	741	910
Toplam	30.893	32.787	63.680

Yukarıdaki tabloya göre Urfa kazasında (nahiye ve köyler dâhil) 8.335 Ermeni Ortodoks, 155 Ermeni Katolik bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde Protestanlığı benimseyenlerin çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu gerçeğinden¹⁶ hareketle buradaki Protestan nüfusun en az üçte ikisinin Ermeni olduğunu kabul ettiğimizde, Protestanlardan 322 kişinin Ermeni olduğu sonucunu elde etmekteyiz. Bu verilere göre Urfa kazasının genelindeki Ermeni nüfusu 8.812 kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi nüfus kayıtlarından da istifade eden Vital Cuinet ise 1890 yılında Urfa'da 55.000 kişinin bulunduğunu, bunun 40.835'inin Müslüman, 13.843'ünün Hıristiyan ve 322'sinin de Yahudi olduğunu kaydetmektedir.¹⁷ Bu verilerde Süryanilerin nüfusu ayrıca belirtilmemiştir. Ancak

¹⁵ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1315, s. 274.

¹⁶ Bkz. Hormuzd Rassam. (1897). *Asshur and the Land of Nimrod*, Cincinnati, s. 85; E. L. Cutts. (t.y.). *Christians Under the Crescent in Asia*, London, s. 106; James L. Barton. (2010). *Türkiye'de Gündoğumu: Amerikan Misyonerler Heyeti Sekreterinin Anıları*, (Çev. Zekeriya Başkal), İstanbul, s. 119,125; Henry C. Barkley. (2007) *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, (Çev. Nil Demir), İstanbul, s. 223; Eliza Cheney Abbott Schneider. (2009) *Bursa Mektupları: Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler*, (Çev. Neşe Akın), İstanbul, s. 105; Henry Fanshawe Tozer. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Minor*, London, s. 228; Justin McCarthy. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, s. 127; Kâmuran Gürün. (1983). *Ermeni Dosyası*, Ankara, s. 94.

¹⁷ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, s. 260-261.

yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Urfa'daki Süryani nüfusu oldukça azdır. Urfa'daki en büyük Hıristiyan topluluk Ermenilerdir. Dolayısıyla bu verilere bakıldığında Urfa nüfusunun yaklaşık olarak %25'inin Ermenilerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Söz konusu bu veriler, kaza merkezi ve kazaya bağlı nahiye ve köy nüfusunu da içermektedir. Bu sebeple bu verilerden Urfa şehir merkezindeki Ermeni nüfusunu tespit etmek mümkün olmamaktadır. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Urfa kazasındaki Ermeniler, daha ziyade şehir merkezinde yoğunlaştıkları için Ermenilerin Urfa merkezde büyük bir nüfusa sahip olduğunu ifade edebiliriz.

3-Dini Kurumlar

Urfa, ilk dönem Hıristiyanlık tarihi açısından oldukça önemli konuma sahip bir şehirdir. Bölgenin Hıristiyanlığı hangi tarihte kabul ettiği tartışmalı olmakla birlikte genel inanış, Urfa ve çevresinin miladi 1. yüzyılın ilk dönemlerinde Hıristiyanlık ile tanıştığı yönündedir. İlk dönem Hıristiyan misyonerler için adeta bir üs konumunda olan Urfa'da ilk kilisenin de bizzat havari Aday (Thaddeus) tarafından yaptırıldığı iddia edilmektedir.¹⁸ Bu iddianın ispatı zor olmakla beraber M. 201 yılında Urfa'da en az bir kilisenin mevcut olduğu dönemin tarihi kayıtlarına yansımıştır.¹⁹ Bölgenin ilk Hıristiyanları arasında yer alan Ermenilerin de²⁰ Urfa'da çok sayıda kilise inşa etmiş oldukları muhakkaktır. Nitekim 10. yüzyılın ünlü İslam tarihçisi ve coğrafyacısı İbn Havkal, Urfa halkının çoğunun Hıristiyan olduğunu ve şehirde 300'den fazla kilise ve manastır bulunduğunu belirtmektedir. İbn Havkal ayrıca, Hıristiyan dünyasındaki en büyük ve en sanatkârane kilisenin de Urfa'da bulunduğunu ifadelerine eklemektedir.²¹ Ancak zamanla bölgede Hıristiyan nüfusun azalmasına paralel olarak bu kiliselerden bir kısmının camiye dönüştürülmüş oldukları, bir kısmının ise tahrip olup yok oldukları veya tahrip olan söz konusu kiliseler yerine başka yapıların inşa edildiği düşünülebilir. Nitekim günümüzde Urfa'daki çok sayıda caminin, ya kiliseden dönüştürüldüğü veya kilisenin zamanla tahrip olması üzerine söz konusu kilisenin yerine yapılmış olduğu görülmektedir.²² İncelediğimiz döneme gelince; H.1307 (1890) tarihli Halep vilayet salnâmesinde,

¹⁸ Bkz. Abdullah Ekinci. (2011). “Urfa'da Yahudilik ve Hıristiyanlık” *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, (Ed. Yusuf Ziya Keskin), Ankara, s. 77.

¹⁹ Judah Benzion Segal. (2002). *Edessa/Urfa: Kutsanmış Şehir*, (Çev. Ahmet Arslan), İstanbul, s. 101.

²⁰ Malachia Ormanian. (1954). *The Church of Armenia: The History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy and Literature*, Massachusetts, s. 15; Aziz S. Atiya. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz), İstanbul, s. 343-344.

²¹ İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım en-Nasibî (367/977). (1992). *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, Beyrut, s. 204.

²² Bkz. Evren Yılmaz-Süreyya Eroğlu. (2013). “Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 30, s. 6-11.

Urfa'da 9 kilise ve şehrin batısında Hızır İlyas adında bir manastırın olduğu bilgisi yer almaktadır. Burada zikredilen 9 mabedin 2'si Ermeni, 1'i Ermeni Katolik, 2'si Süryani, 1'i Süryani Katolik, 1'i Latin Katolik, 1'i Protestan ve 1'i de Yahudiler'e aittir. Ayrıca söz konusu salnâmede Germuş Köyü'nde Ermenilere ait bir kilise olduğu bilgisine de yer verilmektedir.²³ Salnâmede Protestan kilisesi olarak zikredilen kilise, ileride hakkında detaylı bilgi vereceğimiz Ermeni Protestan kilisesidir. Dolayısıyla incelediğimiz dönemde Urfa merkezde Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Ermenilere ait 4 kilise ve Ermeni Ortodokslara ait Hızır İlyas adında 1 manastır bulunduğu görülmektedir. Ancak yaptığımız araştırma neticesinde salnâmede belirtildiği şekilde Urfa merkezde Ermeni Ortodokslara ait iki kilise değil sadece bir kilise bulunmaktadır. Dolayısıyla incelediğimiz dönemde Urfa merkezde Ermenilere ait Surp Asdvadzadzin, Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan olmak üzere 3 kilise ve Surp Sarkis adında bir manastır bulunmaktadır. Merkezdeki bu kiliseler ve manastırın yanı sıra Urfa'nın 10 km. kuzeybatısında yer alan ve daha önce ifade ettiğimiz üzere hac ziyaret mekânlarıyla ünlü olan Germuş köyünde de Ermenilere ait Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Surp Tadeos Manastırı bulunmaktadır.²⁴

a-Surp Asdvadzadzin Kilisesi

Büyük Kilise olarak da bilinen Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Meryem Ana), Ermeni Ortodokslara ait bir kilisedir. İncelediğimiz dönemde Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Kebir Kenisa mahallesine de ismini vermiş olan kilise, aynı zamanda şehirdeki en büyük gayrimüslim mabedidir.²⁵ Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin, M. 457 yılında yaptırılan ve kırmızı renkli sütunlarıyla ünlü St. John Kilisesi'nin zamanla tahrip olması neticesinde onun yerinde yapıldığı ifade edilmektedir.²⁶ Surp Asdvadzadzin Kilisesi de zamanla tahrip olmuş ve birkaç defa restore edilmiştir. Bu kapsamda, Kilikya Katoğigosluğu'nun gönderdiği para ve Urfa'daki Ermenilerin yaptıkları bağışlar ile kilise 1849 yılında temelden inşa edilmiştir.²⁷ Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Ermenilerin 'tehcir' edilmelerinden sonra farklı amaçlarla kullanılmıştır. 1930'lu yıllarda Sanatlar Ocağı olarak kullanılan kilise, daha sonra elektrik santrali olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1970'li yıllarda yeni elektrik santralinin yapılmasıyla kilise boşaltılmıştır. Uzun yıllar metruk kalan

²³ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1307, s. 180.

²⁴ Yasin Taş, "Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat", s. 305.

²⁵ Yasin Taş, "Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat", s. 303.

²⁶ Abdullah Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hıristiyanlık", s. 152.

²⁷ Christina Maranci. (2006). "The Art and Architecture of Amida (Diarbekir) and Edessa (Urfa)", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa, s. 176.

yapı, restore edilerek 1993 yılında Selahaddin Eyyubi Camii adıyla ibadete açılmıştır.²⁸

Surp Asdvadzadzin Kilisesi, aynı zamanda Ermenilerin Murahhaslık/Başpiskoposluk merkezi olarak da hizmet vermiştir. Patriklik ile cemaat arasında bağ kuran ve Urfa sancağındaki Ermenilerin en üst düzey temsilcisi konumundaki Ermeni murahhasası, Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin ek binalarında cemaatine hizmet sunmuştur.²⁹

b- Surp Sarkis/Hızır İlyas Manastırı

Urfa'daki Ermeni cemaatinin ruhani merkezi olan Surp Sarkis Manastırı'nın hangi tarihte inşa edildiği ile ilgili herhangi bir bilgi elde edemedik. Ancak yüksek duvarlarla çevrili ve büyük bir manastır olan yapının birkaç defa restore edildiği ve bu restorasyonlar sırasında manastıra yeni binalar ilave edildiği bilinmektedir. 1895 yılında meydana gelen hadiselerde³⁰ çok sayıda Ermeni çocuğun yetim kalması üzerine, Alman ve Amerikalı misyonerler yetim kalan çocuklar için yetimhaneler kurmaya başlamışlar. Bu çerçevede 1895 yılından sonra Surp Sarkis Manastırı'na ait bazı konutlar da yetimhaneye dönüştürülmüştür.³¹ Manastır, 1960'lı yıllarda yıktırılarak yerine bugünkü Yakup Kalfa İlköğretim Okulu yaptırılmıştır.³²

c-Ermeni Katolik Kilisesi

Urfa Ermeni Katolik Kilisesi'nin hangi tarihte inşa edildiği ve günümüzdeki durumunun ne olduğu ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgede dolaylı olarak söz konusu kiliseden bahsedilmektedir. Urfa Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12

---

²⁸ Abdullah Ekinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hıristiyanlık", s. 153. Camii olarak ibadete açılış tarihi ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Adı geçen çalışmada, kilisenin camii olarak ibadete açıldığı tarih olarak 1994 yılı verilirken, Urfa Müftülüğü caminin ibadete açılış tarihi olarak 28 Mayıs 1993'ü

vermektedir. Bkz. <http://www.sanliurfamuftulugu.gov.tr/dosyalar/camilervedingorevlileri/camilerlistesi.pdf> (10.10.2015).

²⁹ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 330.

³⁰ Urfa'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında 1895 yılında meydana gelen hadiseler hakkında bkz. Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 332; Hans-Lukas Kieser. (2005). *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul, s. 337; Ephraim K. Jernazian. (1990). *Judgment Unto Truth: Witnessing The Armenian Genocide*, (Trans. Alice Haig), New Brunswick, s. 37; Halil Özşavlı. (2013). *Urfa Ermenileri: Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat*, Ankara, s. 64-71.

³¹ Christina Maranci, "The Art and Architecture of Amida (Diarbekir) and Edessa (Urfa)", s. 176; Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 330-332.

³² A. Cahit Kürkçüoğlu (Haz.). (2009). *Yıldız Albümleri'nde Urfa*, Ankara, s. 57.

Safer 1333 (30 Aralık 1914) tarihli belgede, daha önce Urfa Ermeni Katolik Kilisesi'nde meydana gelen bir hırsızlık hadisesinde zanlı olarak görülen Mıgırdiç isimli bir Ermeni ile ilgili farklı bir hadise dolayısıyla yapılan bir tahkikat vesilesiyle kilisenin adı zikredilmektedir. Söz konusu belgede, “*Urfa'da Ermeni Katolik Kilisesi'nde vuku' bulan sirkatten maznun-ı âliye kuyumcu esnafından Mıgırdiç...*”³³ şeklinde Ermeni Katolik Kilisesi'nin ismi zikredilmektedir. Bu belgenin yanı sıra, Hans-Lukas Kieser'in *Iskalanmış Barış* isimli eserinde ‘Urfa şehrinin Ermeni mahallesi ve sınır komşusu diğer mahalleler’ başlığı ile verilen ve orijinali Ermenice olan bir haritada Ermeni Katolik Kilisesi, Urfa Ulu Cami'ye yakın bir noktada gösterilmektedir.³⁴ Urfa Ermeni Katolik Kilisesi ile ilgili ulaşabildiğimiz kayda değer bilgiler bunlarla sınırlıdır.

d-Ermeni Protestan Kilisesi

Urfa'da Vali Fuat Bey caddesinde yer alan Ermeni Protestan Kilisesi, aynı zamanda On İki Havari Kilisesi ve Fırfırlı Kilise olarak da bilinmektedir.³⁵ Ermeni Protestan Kilisesi'nin, 1880 yılında inşa edildiği ve Alman İmparatoru Kaiser I. Wilhelm'in de 1.000 dolarlık bir bağış ile kilisenin inşasına katkıda bulunduğu kaydedilmektedir.³⁶ Ermenilerin ‘tehcir’ edilmelerinden sonra uzun bir müddet cezaevi olarak kullanılan kilise, 1956 yılında camiye dönüştürülerek Fırfırlı Camii olarak hizmet vermeye başlamıştır. Kiliseye ‘fırfırlı’ denmesinin sebebi ise, 20. yüzyılın başlarında kilisenin üzerinde yer alan rüzgargülünden dolayı kilisenin bu isimle anıldığı şeklinde ifade edilmektedir.³⁷

e-Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Surp Tadeos Manastırı

Urfa'nın 10 km. kuzeydoğusunda Germuş dağlarının eteğinde kurulan Germuş (Dağeteği) köyü, 19. yüzyılda önemli bir Ermeni yerleşim birimidir. Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi ve çoğu mağara tipi yapılar olan hac yerleriyle (Surp Hovhannes, Surp Tatyos, Surp Hagop, Surp Mardiros ve Surp Minas) ünlüdür. Kilisenin yapım tarihi bilinmemekle beraber, 1881 yılında kilisenin restore edildiği bilinmektedir.³⁸ Günümüzde metruk olan kilise, Resmi Gazete'nin 23 Ekim 2011 tarih ve 28093 sayılı nüshasında yayınlanan Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın kararı ile çevresindeki tarihi yapılar ve kalıntılarla birlikte Turizm

³³ BOA, DH.EUM.7. Şb., 2/62.

³⁴ Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 333.

³⁵ Abdullah Ekinci, “Urfa'da Yahudilik ve Hıristiyanlık”, 151.

³⁶ Ephraim K. Jernazian, *Judgment Unto Truth*, s. 87.

³⁷ Abdullah Ekinci, “Urfa'da Yahudilik ve Hıristiyanlık”, 151-152.

³⁸ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 333-336.

Merkezi olarak ilan edilmiştir.³⁹ Ancak henüz bu konuda somut bir adım atılmamış olup kilise, yıkılmaya yüz tutmuş vaziyettedir. Germuş köyünde ayrıca Surp Tadeos adında bir manastır da bulunmaktadır.⁴⁰ Ancak manastır yıkılmış olup, günümüzde manastırdan sadece bazı kalıntılar kalmıştır.⁴¹

4-Eğitim Kurumları

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler birçok alanda olduğu gibi, eğitim konusunda da serbest bırakılmışlardır. Gayrimüslimlerin eğitim işleri, bağlı buldukları dini cemaatin ruhani liderlerinin idaresi altında yürütülmüştür. Bu çerçevede Ermeni cemaati, kendi ibadethanelerinin yanında ve söz konusu ibadethaneye bağlı mektepler kurmuştur. Dini eğitim veren bu mektepler, din adamı yetiştirmeyi hedefleyen birer ruhban okulu olarak hizmet etmişlerdir. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni cemaatinde artan ticari faaliyetler neticesinde cemaat içerisinde zengin bir sınıf ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu kesimin kilise yönetiminde de etkin olmasıyla birlikte eğitimde bir 'laikleşme' süreci başlamış ve din adamı yetiştiren kilise okullarının dışında yeni eğitim kurumları ortaya çıkmıştır. Eğitim alanında hızlı bir şekilde ilerleyen Ermeni toplumunda 19. yüzyıla gelindiğinde büyük bir uyanış yaşanmış ve bu sahada önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Nitekim Ermeni Patriği Balatlı III. Garabed (1823-1831), 10 Temmuz 1824 tarihinde Anadolu'daki Ermeni cemaatine bir tamim göndererek her vilayette esnafın finanse edeceği mektepler açılmasını tavsiye etmiştir. Böylece Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar mektepler açılmıştır.⁴² Ayrıca Tanzimat Fermanı ile birlikte devlet okulları da gayrimüslim öğrencileri kabul etmeye başlayınca, önceleri çocuklarını sadece kendi cemaat teşkilatlarının idaresi altındaki okullara gönderebilen Ermeniler, devlet okullarına da çocuklarını göndermeye başlamışlardır.⁴³ Böylece Ermeni toplumunun eğitim hayatında büyük bir ilerleme

³⁹ <http://www.urfakultur.gov.tr/TR,85336/germus-kilisesi.html> (10.10.2015).

⁴⁰ http://www.radikal.com.tr/turkiye/100_yilinda_surgun_yolunda_10_der_zora_yaklastikca_acilar_da_artiyor-1341739 (10.10.2015).

⁴¹ <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10929/urfa-germus-koyunde-imar-oyunlari> (06.10.2015).

⁴² Osman Nuri Ergin. (1997). *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, c. 1-2, s. 750-753; Ekmeleddin İhsanoğlu. (1998). "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, c. 2, s. 355-356; Bilal Eryılmaz. (1990). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul, s. 166; Kevork Aslan, *Armenia and the Armenians*, s. 117; Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 81; Kasım Ertaş. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, İstanbul, s. 255.

⁴³ Urfa İdadisinde, 1901-1902 eğitim-öğretim yılında 125 Müslüman öğrencinin yanı sıra 15 de gayrimüslim öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1321, s. 457.

yaşanmış ve eğitim oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Nitekim 19. yüzyılın sonlarında devlet okulları dışında sadece cemaatin okullarında okuyan öğrenci sayısının 200 binden fazla olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴

İncelediğimiz dönem, hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için eğitim alanında büyük değişim ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Tanzimat ile birlikte eğitim alanında önemli düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim kurumları; birinci kademe Sıbyan/İbtidaiye ve Rüşdiye, ikinci kademe İdadiye ve Sultaniye, yüksek okullar olan üçüncü kademe ise Mekteb-i Aliye şeklinde üç kademe olarak düzenlenmiştir.⁴⁵ Bu bağlamda gayrimüslimler de Urfa'da çok sayıda Sıbyan, Rüşdiyye ve İdadi seviyesinde mektepler açmışlardır. Halep vilayet salnâmelerinde yer alan bilgiye göre Urfa'da 1883 yılında gayrimüslimlere ait 18 mektep bulunmakta ve bu mekteplerde 1.134 öğrenci eğitim görmektedir.⁴⁶ Ancak söz konusu salnâmede bu okulların ait oldukları dini grup ve dereceleri hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Salnâmede verilen 18 okulun detaylarını veren Vital Cuinet, bu okulların; 2 Latin, 6 Ermeni Katolik, 8 Ermeni Ortodoks, 1 Ermeni Protestan ve 1 Süryani mektebinden oluştuğunu belirtmektedir. Söz konusu bilgilere göre 18 gayrimüslim okulun 15 tanesi Ermenilere aittir. Bu okullarda; Ermeni Ortodoks mekteplerinde 460, Ermeni Katolik mekteplerinde 344 ve Ermeni Protestan mekteplerinde ise 190 öğrenci eğitim görmektedir. Dolayısıyla toplamda 994 Ermeni öğrencinin söz konusu okullarda eğitim aldıkları görülmektedir.⁴⁷ Maarif salnâmelerinde de Urfa'daki Ermeni okulları hakkında bilgi verilmektedir. Ancak söz konusu salnâmelerde sadece Ermenilere ait 4 Rüşdiye ve 1 İdadi mektebi hakkında bilgi yer almaktadır. Ayrıca salnâmede Protestanlara ait 1 Rüşdiye ve 1 İdadi mektebinin bulunduğu bilgisine de yer verilmektedir. Salnâmede, Süryani Protestanlara ait mektepler ayrıca belirtilmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Protestanların çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği gerçeğinden hareketle Protestanlara ait bu mekteplerin de Ermenilere ait olduğunu kabul edebiliriz. Nitekim Protestanlara ait söz konusu mekteplerin idarecilerinin de Ermeni olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Hatta salnâmede yer alan Süryani Protestan mekteplerinin idarecisinin bile Karabet Efendi isminde bir Ermeni olduğu görülmektedir.⁴⁸ Yukarıda Vital Cuinet'in verilerine göre Ermenilere ait 15 okulun olduğunu ifade etmiştik. Maarif Salnâmesinde ise sadece 7 tane okulun bilgisi yer almaktadır.

⁴⁴ Boğos Levon Zekiyan. (2002). *Ermeniler ve Modernite*, (Çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul, s. 92.

⁴⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s. 172-173.

⁴⁶ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s.116.

⁴⁷ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, s. 261.

⁴⁸ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1317, s. 1128-1129.

Buradan, salnâmede Ermenilere ait sıbyan mekteplerine yer verilmemiş olabileceğini düşünmekteyiz. İncelediğimiz dönemde Ermenilere ait Rüşdiye ve İdadi mekteplerinin isimleri, kuruluş tarihleri vs. diğer bilgileri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2: H. 1317 (1899) Tarihli Maarif Salnâmesine Göre Urfa’da Rüşdi ve İdadi Seviyesindeki Ermeni Okulları⁴⁹

Liva	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür-ü Mesul	Mektebin Derecesi	Talebe Sayısı Erkek-Kız		Mektebin Açılış Tarihi	Ruhsatname Tarihi
Urfa	Urfa	Ermeni	Ermeni	Kapancıyan Efendi	Rüşdi	23	23	Bilinmiyor	28 Nisan 1314
Urfa	Urfa	Ermeni	Ermeni	Manuk Efendi	Rüşdi	37	-	1290	28 Nisan 1314
Urfa	Urfa	Ermeni	Ermeni	Kapancıyan Efendi	Rüşdi	49	-	1290	28 Nisan 1314
Urfa	Urfa	Ermeni	Ermeni	Kapancıyan Efendi	Rüşdi	20	-	1263	28 Nisan 1314
Urfa	Urfa	Ermeni	Ermeni	Kapancıyan Efendi	İdadi	-	39	1288	28 Nisan 1314
Urfa	Urfa	Protestan	Protestan	Agop Efendi	İdadi	-	43	1263	28 Nisan 1314
Urfa	Urfa	Protestan	Protestan	Agop Efendi	Rüşdi	-	45	1306	28 Nisan 1314

Maarif salnâmesinde yer alan bu bilgilere göre Ermenilere ait Rüşdi ve İdadi seviyesindeki 7 okulda 129 erkek ve 150 kız olmak üzere toplamda 279 öğrenci eğitim görmektedir.

5-İdari Hayattaki Konumları

Osmanlı İmparatorluğu’nda, Tanzimat döneminde hem toplum hayatında da hem de devletin siyasi ve idari kurumlarının yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile 18 Şubat 1856’da yayınlanan Islahat Fermanı’nın hüküm ve uygulamalarını ifade eden ve 1839 yılından 1876 yılına kadar olan 37 yıllık dönemi kapsayan Tanzimat dönemi, Osmanlı toplumunun siyasi ve idari kurumlarıyla resmen Batı’ya açıldığı ve ondan etkilenmeye başladığı en önemli dönem olarak kabul edilmektedir. Devlet, bu

⁴⁹ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1317, s. 1128-1129.

süreçte kurumlarını Batı'nın kurumlarına göre yeniden şekillendirme çabası içerisine girmiştir. Bu çabanın bir girişimi olarak ilan edilen Islahat Fermanı ile devletin Müslüman ve gayrimüslim bütün vatandaşları eşit kabul edilmiştir. Daha önceleri de devletin birçok resmi ve özel işlerinde görev alan gayrimüslimlerin devlet kademelerinde görev almaları oldukça yüksek seviyelere ulaşmıştır.⁵⁰ Bu çerçevede İmparatorluğun genelinde olduğu gibi⁵¹ Urfa'da da çok sayıda Ermeni, kamu hizmetinde değişik kademelerde görev almıştır. Kamusal alanda oldukça etkin bir şekilde yer alan Ermeniler, liva idare meclisi, belediye dairesi, adliye, maliye ve halk sağlığı başta olmak üzere Urfa'nın hemen hemen bütün yönetim kademelerinde görev almışlardır.

a-Liva İdare Meclisi

Tanzimat döneminde yapılan reformlar ile devletin idari yapısında önemli değişiklikler yapıldığını daha önce ifade etmiştik. Bu çerçevede 1864 ve 1871 vilayet nizamnameleri ile vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da karyelere (köy) ayrılmıştır. Nizamname gereğince vilayet merkezinde valinin başkanlığında devamlı olarak toplanan bir vilayet idare meclisi teşkil edilmiştir. Yapılan yeni düzenlemeler ile liva adını alan sancaklarda, liva idare meclisi, kazalarda da kaza idare meclisleri bulunmaktaydı.⁵² Mutasarrıfın başkanlığını yaptığı liva idare meclisleri livanın; idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticaret ile ilgili meseleleri ve idari uyuşmazlık sorunlarını görüşüp karara bağlarlardı. Bu meclislerde Müslümanların yanı sıra şehirdeki gayrimüslimlerin ruhani reisleri ve seçilen iki gayrimüslim üye de yer almaktaydı.⁵³ Bu bağlamda Urfa sancağı liva idare meclisinde Ermenilerin her dönem birden fazla üye ile bu mecliste temsil edildikleri görülmektedir. Nizamnameye göre şehirdeki gayrimüslimlerin ruhani liderleri meclisin tabii üyesidirler. Ancak sadece 1866 yılına ait Halep vilayet salnâmesinde Ermeni murahhasasının idare meclisinin tabii üyesi olarak yer aldığı bilgisi mevcutken⁵⁴ 1888 yılından itibaren murahhasanın listede yer almadığı görülmektedir.⁵⁵ İdare meclisinde görev alan seçilmiş üyeler değişmekle beraber genellikle aynı isimlerin birkaç yıl üst üste görev yaptıklarına şahit olunmaktadır.

⁵⁰ Bilal Eryılmaz. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul, s. 55-56; Kasım Ertaş, *Diyarbakır Ermenileri*, s. 170-172.

⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa. (1980). *Ma'rûzât*, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul, s. 1; Yervant Gomidas Çarkcıyan. (2006). *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul, s. 48.

⁵² İlber Ortaylı. (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara, s. 61-62.

⁵³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 80-81.

⁵⁴ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H.1303, s. 204.

⁵⁵ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H.1305, s. 194.

Halep vilayet salnâmesinde yer alan bilgilere göre 1870-1900 yılları arasında Urfa liva idare meclisinde a'zâ olarak yer alan Ermeniler şunlardır:

Sakatil Efendi,⁵⁶ Mihail Efendi,⁵⁷ Ohan Ağa,⁵⁸ Artin Ağa,⁵⁹ Hacir Ağa,⁶⁰ Arslan Ağa,⁶¹ Karabet Efendi,⁶² Abud Efendi,⁶³ Kiyork Ağa⁶⁴ ve Boğos Ağa.⁶⁵

b-Belediye Dairesi

Osmanlı'nın klasik döneminde şehir idaresinde beledi, mülki ve adli işler ilmiye sınıfından olan kadılar tarafından yürütülmekteydi. Tanzimat dönemine kadar beledi görevler kadılar ve kendilerine yardımcı olan bazı görevliler tarafından yerine getirilmiştir. Dolayısıyla Tanzimat dönemine kadar beledi hizmetleri olmakla beraber modern manada bir belediye teşkilatının bulunmadığını ifade edebiliriz. Modern manada belediye teşkilatının temelleri 1854 yılında İstanbul Şehremaneti'nin kurulmasıyla atılmıştır. İlerleyen yıllarda İstanbul dışındaki illerde de belediye teşkilatı kurulmaya başlamıştır. Bu bağlamda 1871 Vilayet Nizamnamesi; vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her yerleşim merkezinde belediye meclisi bulunmasını öngörmekteydi. Belediye meclisi; belediye reisi, Müslüman ve gayrimüslim seçilmiş üyelerden oluşmaktaydı.⁶⁶ Bu bağlamda incelediğimiz dönemde Urfa'daki Ermeniler de belediye dairesinde; belediye meclis üyesi olarak görev almışlardır. Bu çerçevede Toma Ağa,⁶⁷ Hacir Ağa,⁶⁸ Ohan Ağa,⁶⁹ Vanis Ağa,⁷⁰ Manufer Ağa,⁷¹ Markar Ağa,⁷² Toros Efendi,⁷³ Serkis Ağa⁷⁴ ve Karabet

⁵⁶ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1287, s. 50, H. 1289, s. 49, H. 1290, s. 61, H. 1300, s. 100, H. 1302, s. 184, H. 1303, s. 204.

⁵⁷ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 100.

⁵⁸ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1302, s. 184, H. 1303, s. 204, H. 1305, s. 194, H. 1306, s. 198, H. 1307, s. 167, H. 1309, s. 157, H. 1310, s. 245.

⁵⁹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1308, s. 224.

⁶⁰ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1308, s. 224, H. 1309, s. 157, H. 1310, s. 245, H. 1313, s. 274, H. 1314, s. 258, H. 1315, s. 262, H. 1317, s. 287, H. 1318, s. 302.

⁶¹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 245, H. 1315, s. 262, H. 1317, s. 287, H. 1318, s. 302.

⁶² *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1313, s. 274.

⁶³ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1313, s. 274, H. 1314, s. 258.

⁶⁴ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1315, s. 262.

⁶⁵ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1315, s. 262, H. 1317, s. 287, H. 1318, s. 302.

⁶⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 172-176.

⁶⁷ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1287, s. 51, H. 1288, s. 50, H. 1289, s. 49.

⁶⁸ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 101, H. 1302, s. 185, H. 1303, s. 205, H. 1305, s. 195, H. 1306, s. 200.

⁶⁹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 101.

⁷⁰ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 101.

Efendi⁷⁵ belediye meclis üyesi olarak isimleri kayıtlara geçen Ermeniler olarak zikredilebilir.

Ermeniler, belediye meclis üyeliğinin yanı sıra; sandık emini, belediye tabibi ve belediye eczacısı olarak da belediye dairesinde görev almışlardır. Belediye Sandık Emini Karabet Efendi,⁷⁶ Belediye Tabibi Oseb Efendi,⁷⁷ Belediye Eczacısı Arman Efendi,⁷⁸ Belediye Eczacısı Soğomon Efendi⁷⁹ ve Belediye Eczacı Vekili Agop Efendi⁸⁰ belediye dairesinde görev yapan Ermeni isimler olarak Halep vilayet salnâmelerine yansımıştır.

c-Adliye Teşkilatı

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıla kadar adalet işleri kadı ve naib tarafından idare edilen tek hâkimli şer'îye mahkemesi vasıtasıyla idare edilmekteydi. Tanzimat'tan sonra adli alandaki ıslahatlar çerçevesinde yeni mahkemeler kurulmaya başlamıştır. Bu çerçevede 7 Kasım 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile vilayet, sancak ve kazalarda genel olarak nizamiye mahkemeleri adıyla anılan hukuk ve ceza mahkemeleri kurulmuştur. Vilayet nizamnamesinin hükümleri doğrultusunda, kazalarda deâvi meclisi, sancaklarda meclis-i temyiz ve vilayetlerde ise divanı temyiz adı altında bidayet ve istinaf mahkemeleri kurulmuştur.⁸¹ Livalarda bulunan temyiz meclislerinin başkanlığını liva merkez hâkimi yapmaktadır. Mahkemede bir hukukçu memur ve üçü Müslüman ve üçü de gayrimüslim olmak üzere seçilmiş altı üye yer almaktadır.⁸² Bu çerçevede Urfa Liva Temyiz Meclisinde çok sayıda Ermeni, üye olarak yer almıştır. Ancak nizamnamede belirtildiği gibi üç gayrimüslime yer verilmemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla her dönem gayrimüslimler bir veya iki üye ile bu mecliste temsil edilmişlerdir.

⁷¹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 101.

⁷² *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1302, s. 185, H. 1303, s. 205, H. 1305, s. 195, H. 1306, s. 200, H. 1307, s. 171, H. 1309, s. 158, H. 1310, s. 247, H. 1313, s. 278.

⁷³ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1313, s. 278.

⁷⁴ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1315, s. 267.

⁷⁵ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 292, H. 1318, s. 306.

⁷⁶ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1313, s. 278.

⁷⁷ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1313, s. 278, H. 1314, s. 263, H. 1315, s. 267.

⁷⁸ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1315, s. 267.

⁷⁹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 307.

⁸⁰ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1314, s. 263.

⁸¹ M. Akif Aydın. (1994). "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, c. 1, s. 433; M. Macit Kenanoğlu. (2007). "Nizamiye Mahkemeleri", *DİA*, İstanbul, c. 33, s. 185-186.

⁸² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 85.

İncelediğimiz dönemde Urfa Liva Temyiz Meclisi a'zâsı olarak Karabet Efendi,⁸³ Agop Ağa⁸⁴ ve Oseb Ağa⁸⁵ isimleri görülmektedir. Liva temyiz meclisi, H. 1288 (1871) tarihinden itibaren bidayet mahkemesine dönüşmüştür.⁸⁶ Bidayet mahkemesi de ceza ve hukuk dairesi olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Bidayet mahkemesi ceza dairesi a'zâları olarak Makdis Kiyork Efendi,⁸⁷ Karabet Efendi,⁸⁸ Agop Efendi⁸⁹ ve Mihail Efendi;⁹⁰ hukuk dairesi a'zâları olarak da Bedros Efendi,⁹¹ Mihail Efendi,⁹² Karabet Efendi⁹³ ve Agop Efendi⁹⁴ isimleri görülmektedir. Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Mihail Efendi, Karabet Efendi ve Agop Efendi'nin bazı dönemler ceza dairesinde bazı dönemlerde ise hukuk dairesinde üye olarak yer almışlardır.

Osmanlı adliye teşkilatındaki reformlar kapsamında 19. yüzyılda kurulan bir diğer mahkeme de ticaret meclisleri/mahkemeleridir. Vilayet ve liva merkezlerinde bulunan ticaret mahkemeleri, isminden de anlaşılacağı üzere, ticari davalara bakmaktaydılar. Bir başkan, iki daimi ve dört geçici üyeden kurulan ticaret mahkemesinin üye seçimi, idare meclisi ve temyiz meclisinden farklıdır. Ticaret mahkemesi üyeliği için herhangi bir seçim söz konusu olmayıp ilgili yerleşim birimindeki tüccar ve lonca temsilcilerinden görev için uygun görülenlerin üyelikleri Ticaret Nezareti tarafından onaylanmaktaydı.⁹⁵

İncelediğimiz dönemde şehir ticaretinin yaklaşık olarak % 75'ini elinde bulunduran Ermeniler, ticaret mahkemesinde her zaman üye olarak yer almışlardır. Bu çerçevede Urfa Liva Ticaret Mahkemesi'nde Kirkor Efendi,⁹⁶ Kiyork Efendi,⁹⁷

⁸³ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1284, s. 53, H. 1285, s. 57, H. 1287, s. 51.

⁸⁴ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1288, s. 50, H. 1289, s. 50, H. 1290, s. 62.

⁸⁵ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1290, s. 61.

⁸⁶ Cengiz Eroğlu (ve diğerleri). (2007). *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*, Ankara, s. 328.

⁸⁷ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 100.

⁸⁸ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1302, s. 184, H. 1303, s. 205, H. 1305, s. 194, H. 1306, s. 199, H. 1307, s. 168, H. 1308, s. 227, H. 1309, s. 159.

⁸⁹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 248, H. 1313, s. 276, H. 1314, s. 260.

⁹⁰ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 289, H. 1318, s. 304.

⁹¹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 100.

⁹² *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1305, s. 194, H. 1306, s. 199, H. 1307, s. 168, H. 1308, s. 227, H. 1309, s. 159, H. 1310, s. 248, H. 1313, s. 276, H. 1314, s. 260.

⁹³ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1315, s. 264.

⁹⁴ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 289, H. 1318, s. 304.

⁹⁵ Enver Ziya Karal. (1954). *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Ankara, c. 6, s. 151; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 85.

⁹⁶ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 101.

⁹⁷ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1303, s. 205.

Agop Efendi,⁹⁸ Hacir Ağa,⁹⁹ Serkis Ağa¹⁰⁰ ve Boğos Ağa¹⁰¹ isimlerinin üye olarak yer aldıklarına şahit olunmaktadır. Söz konusu mahkemede ayrıca kâtip olarak, Kâtip Makdis Serkis Ağa,¹⁰² Kâtip Artin Efendi¹⁰³ ve Kâtib-i Sani Ohannes Efendi¹⁰⁴ isimli Ermeniler görev yapmışlardır.

d-Diğer Kamu Hizmetleri

Ermeniler, yukarıda müstakil başlıklar şeklinde zikrettiğimiz liva idare meclisi, belediye dairesi ve adliye teşkilatı dışında da birçok kurumda görev almışlardır. Bunların başında vilayet ve sancaklarda idari karar organlarının haricinde kurulmuş olan Nafia, Maarif, Ziraat ve Ticaret Komisyonları gibi özel ihtisas komisyonları gelmektedir. Yerel hizmet organları olan bu komisyonlarda seçilmiş üyeler çoğunluğu oluşturmaktaydı.¹⁰⁵ Bu çerçevede Ermenilerin de söz konusu bazı komisyonlarda yer aldıklarına şahit olunmaktadır. Nafia Komisyonu a'zâsı Kırkor Ağa,¹⁰⁶ Maarif Komisyonu a'zâsı Makdis Kiyork Efendi¹⁰⁷ isimleri zikredilebilir. Bunların yanı sıra mahalli temsilcilerin idaresi altında bulunan Menafi-i Umumiye Sandığı'nda da a'zâ olarak Ermenilerin isimlerine rastlanmaktadır. Menafi-i Umumiye Sandığı a'zâsı olarak Oseb Ağa¹⁰⁸ ismi kayıtlara yansımıştır. Ayrıca şehirdeki diğer kurumlarda da Ermenilerin isimleri ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak zikredeceğimiz kurum, ziraat odasıdır. H. 1300 yılına ait Halep Vilayet Salnâmesi'nde verilen bilgilere göre Urfa Ziraat Odası üyelerinin yarısını Ermeniler teşkil etmektedir. Sekiz üyesi bulunan ziraat odasının dört Ermeni üyesi; Melkon Ağa, Ohan Ağa, Anton Ağa ve Karabet Ağa¹⁰⁹ isimli kişilerdir. Bunun yanı sıra Ziraat ve Ticaret Odası a'zâsı olarak Abud Efendi,¹¹⁰ Agop Ağa,¹¹¹ Avakim Ağa ve Kiyork Ağa¹¹² isimleri ön plana çıkmaktadır. Ayrıca ziraat bank şube meclisi

⁹⁸ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1305, s. 195.

⁹⁹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1306, s. 199, H. 1307, s. 168.

¹⁰⁰ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1308, s. 228.

¹⁰¹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 290, H. 1318, s. 305.

¹⁰² *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1284, s. 102.

¹⁰³ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1290, s. 63.

¹⁰⁴ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1305, s. 195, H. 1306, s. 199.

¹⁰⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 84.

¹⁰⁶ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1308, s. 29.

¹⁰⁷ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 101.

¹⁰⁸ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1290, s. 63.

¹⁰⁹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1300, s. 101.

¹¹⁰ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1313, s. 277, H. 1314, s. 262, H. 1315, s. 266, H. 1317, s. 291, H. 1318, s. 306.

¹¹¹ *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1313, s. 277.

¹¹² *Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1315, s. 266.

a'zâsı olarak Toma Efendi¹¹³ ve Avakim Efendi¹¹⁴ isimleri görülmektedir. Ermeniler reji idaresinde de memur ve ambarcı olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu çerçevede memur olarak Agop Efendi,¹¹⁵ Ambarcı olarak da Asadur Efendi¹¹⁶ ve Armenak Efendi¹¹⁷ isimleri zikredilebilir. Düyun-ı Umumiye İdaresi kâtibi Mardiros Efendi,¹¹⁸ Liva Muhasebe Kalemi Sandık Emimi Karabet Efendi¹¹⁹ ve Agop Efendi¹²⁰ isimli Ermeniler de diğer kurumlarda görev yapan Ermeni şahıslar olarak kayıtlara geçmiştir.

H. 1300 tarihli Halep Vilayet Salnâmesi'nde 'Urfa'da Mükim Düvel-i Mütelhâbbe¹²¹ Konsolosları' başlığı altında şehirdeki yabancı devletlerin konsolosları ve tercümanlarının isimleri verilmiştir. Burada İran Şehbenderi Harun Deyan Efendi'nin iki tercümanından birisinin Ohannes Sarrafyan¹²² isimli bir Ermeni olduğu görülmektedir. Ayrıca Urfa'da ikamet eden Fransa Konsolos Vekili Mösyö Martin'in tercümanının da Gazar Efendi¹²³ isimli bir Ermeni olduğu vilayet salnâmelerine yansıyan bilgiler arasında yer almaktadır.

Halep Vilayet Salnâmesi'nin H.1314 tarihli nüshasında 'Urfa Kazası Eşrâf ve Mütelhâyyizânından Rütbe ve Nişânı Hâiz Olup Müstahdem Olmayan Zevâtın Esâmisi' başlığı altında şehrin ileri gelenlerinin isimleri zikredilmiştir. Söz konusu listede Ermeni milletinden Karabet Efendi de yer almaktadır.¹²⁴

SONUÇ

Urfa, tarih boyunca çok sayıda farklı kültür ve inanca ev sahipliği yapmış kadim bir şehirdir. Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde de bu özelliğini koruyan şehir, baskın unsur olan Müslümanların yanı sıra; başta Ermeniler olmak üzere Süryaniler ve Yahudiler gibi değişik etnik kökene ve inanca sahip toplulukları bünyesinde barındırmıştır. Ermenilerin bölgedeki varlıkları yaklaşık olarak M. Ö 1. yüzyıla dayanmaktadır. Bu tarihsel süreçte bölgede sosyal, iktisadi ve idari açıdan etkin bir

¹¹³ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1313, s. 277.

¹¹⁴ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1317, s. 291, H. 1318, s. 306.

¹¹⁵ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1303, s. 206.

¹¹⁶ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1309, s. 159, H. 1310, s. 248.

¹¹⁷ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1317, s. 293.

¹¹⁸ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1317, s. 293.

¹¹⁹ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1290, s. 64.

¹²⁰ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1307, s. 169, H. 1309, s. 157, H. 1310, s. 246.

¹²¹ Birbirlerini dost sayan devletler.

¹²² Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1300, s. 111.

¹²³ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1284, s. 99.

¹²⁴ Halep Vilayet Salnâmesi, H. 1314, s. 264.

rol oynayan Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde de birçok alanda etkinliklerini muhafaza etmişlerdir. 19. yüzyılda Urfa nüfusunun yaklaşık olarak % 25'ini oluşturdukları halde şehir ticaretinin % 75'ini ellerinde bulundurmaları Ermenilerin sosyal ve iktisadi hayattaki konularını göstermesi açısından dikkate değerdir.

İncelediğimiz dönemde Ermeniler, Urfa merkezde kiliseleri, manastırları, eğitim kurumları, iktisadi ve idari faaliyetleri ile şehrin sosyo-kültürel hayatında oldukça etkin bir konumdadırlar. Osmanlı'da Tanzimat döneminde devletin siyasi ve idari hayatı ile ilgili önemli reformlara imza atılmıştır. Yapılan bu reformlarla Müslüman-gayrimüslim bütün vatandaşlar eşit kabul edilmiş ve devletin idari organlarında gayrimüslimler de aktif bir şekilde görev almaya başlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimler arasında belki de bu reformlardan en fazla istifade eden Ermeniler olmuştur. Tanzimat'a kadar devletin iktisadi hayatında oldukça etkin olan Ermeniler, bu reformlar ile idari hayatta da ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Bu durum imparatorluğun geneli için olduğu gibi Urfa şehri için de geçerlidir. Tanzimat'tan önce Urfa'nın iktisadi hayatında belirleyici bir unsur olan Ermeniler, bu dönem ile birlikte; liva idare meclisi, belediye dairesi, adliye, maliye ve halk sağlığı başta olmak üzere şehrin hemen hemen bütün yönetim kademelerinde görev almışlardır.

Ermeniler, Urfa şehrinin sosyal, iktisadi ve idari hayatında önemli bir konumda olmalarına rağmen bugüne kadar Türkiye'de Ermenilerin bu yönlerini ortaya koyan yeterli sayıda çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmamızın alandaki eksikliği bir nebze de olsa gidermeye katkıda bulunacağını ümit etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet Paşa. (1980). *Ma'rûzât*, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul.
- Aslan, Kevork. (1920). *Armenia and The Armenians from The Earliest Times Until The Great War (1914)*, New York.
- Aydın, M. Akif. (1994). "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul.
- Aziz s. Atiya. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz), İstanbul.
- Barkley, Henry C.. (2007). *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, (Çev. Nil Demir), İstanbul.
- Barton, James L.. (2010). *Türkiye'de Gündoğumu: Amerikan Misyonerler Heyeti Sekreterinin Anıları*, (Çev. Zekeriya Başkal), İstanbul.
- Bayraktar, Hilmi. (2007). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı : İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, Elazığ.
- BOA, DH.EUM.7. Şb., 2/62.
- Cuinet, Vital. (1891). *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure*, Paris.
- Cutts, E. L.. (t.y.). *Christians Under the Crescent in Asia*, London.
- Çarkcıyan, Yervant Gomidas. (2006). *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul.
- Çetin, Osman. (1999). *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara.
- Ekinci, Abdullah. (2011). "Urfa'da Yahudilik ve Hıristiyanlık" *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, (Ed. Yusuf Ziya Keskin), Ankara.
- Ergin, Osman Nuri. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul.
- Eroğlu, Cengiz (ve diğerleri). (2007). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara.
- Ertaş, Kasım. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, İstanbul.
- Eryılmaz, Bilal. (1990). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul.
- Eryılmaz, Bilal. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya. (1997). *Osmanlı Kültürü Ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Elif Kılıç), İstanbul.
- Grousset, Rene. (2006). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul.
- Gürtin, Kâmuran. (1983). *Ermeni Dosyası*, Ankara.
- Halep Vilayet Salnâmesi*, H. 1284, H. 1285, H. 1287, H. 1288, H. 1289, H. 1290, H. 1300, H. 1302, H. 1303, H. 1305, H. 1306, H. 1307, H. 1308, H. 1309, H. 1310, H. 1313, H. 1314, H. 1315, H. 1317, H. 1318.
- Honigmann, E.. (1986). "Urfa", İ.A. , c.13, İstanbul, ss. 50-57.
- İşıltan, Fikret. (1960). *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210-m.825'e kadar)*, İstanbul.

19. Yüzyıl'da Urfa'da Ermeniler Ve İdari Hayattaki Konuları

- İbn Havkal, Ebu'l-Kasım en-Nasibi (367/977). (1992). *Kitabu Surati'l-Arz*, Beyrut.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. (1998). "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul.
- Jernazian, Ephraim K.. (1990). *Judgment Unto Truth: Witnessing The Armenian Genocide*, (Trans. Alice Haig), New Brunswick.
- Karal, Enver Ziya. (1943). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara.
- Karal, Enver Ziya. (1954). *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Ankara.
- Karpat, Kemal H.. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul.
- Kenanoğlu, M. Macit. (2007) "Nizamiye Mahkemeleri", *DİA*, İstanbul, c. 33, ss. 185-188.
- Kenanoğlu, M. Macit. (2012). *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul.
- Kevorkian, Raymond H.-Paul B. Paboudjian. (2013). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (Çev. Mayda Saris), İstanbul.
- Kieser, Hans-Lukas. (2006). *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul.
- Kürçüoğlu, A. Cahit (Haz.). (2009). *Yıldız Albümleri'nde Urfa*, Ankara.
- Lewis, Bernard. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Ankara.
- Maranci, Christina. (2006). "The Art and Architecture of Amida (Diarbekir) and Edessa (Urfa)", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa.
- Mccarthy, Justin. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul.
- Ormanian, Malachia. (1954). *The Church of Armenia: The History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy and Literature*, Massachusetts.
- Ortaylı, İlber. (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara.
- Özşavlı, Halil. (2013). *Urfa Ermenileri: Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayat*, Ankara.
- Rassam, Hormuzd. (1897). *Asshur and the Land of Nimrod*, Cincinnati.
- Sakin, Orhan. (t.y.). *Osmanlı'da Etnik Yapı (1914 Nüfusu)*, İstanbul.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1317 (2. sene), H. 1321 (6. sene).
- Schneider, Eliza Cheney Abbott. (2009). *Bursa Mektupları: Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler*, (Çev. Neşe Akın), İstanbul.
- Segal, Judah Benzion. (2002). *Edessa/Urfa: Kutsanmış Şehir*, (Çev. Ahmet Arslan), İstanbul.
- Taş, Yasin. (2013). "Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat", *(Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE)*.
- Tozer, Henry Fanshawe. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Minor*, London.
- Turan, Ahmet Nezihi. (2010). "Şanlıurfa", *DİA*, İstanbul, c. 38, ss. 336-341.
- Turan, Ahmet Nezihi. (2005). *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa.
- Turan, Osman. (1989). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul.

Üner, Mehmet Emin. (2003). “Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)” (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Üner, Mehmet Emin. (2006). “XVII. Yüzyılda, Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Bir Örneği: Urfa’da Müslüman-Ermeni İlişkileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 43, ss.105-114.

Yılmaz, Evren-Süreyya Eroğlu. (2013). “Edessa’dan Urfa’ya: Urfa’da Kilise’den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 30, ss. 1-12.

Zekiyan, Boğos Levon. (2002). *Ermeniler ve Modernite*, (Çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul.

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10929/urfa-germus-koyunde-imar-oyunlari> (06.10.2015).

http://www.radikal.com.tr/turkiye/100_yilinda_surgun_yolunda_10_der_zora_yaklastikca_acilar_da_artiyor-1341739 (10.10.2015).

<http://www.urfakultur.gov.tr/TR,85336/germus-kilisesi.html> (10.10.2015).

<http://www.sanliurfamuftulugu.gov.tr/dosyalar/camilervedingorevlileri/camilerlistesi.pdf> (10.10.2015).

19. Yüzyıl'da Urfa'da Ermeniler Ve İdari Hayattaki Konumları